

До спеціалізованої вченої ради
Д 26.235.01 в Інституті історії України
НАН України,
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4

ВІДГУК

опонента, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова ПОТИЛЬЧАКА Олександра Валентиновича по дисертації КАСНЕВАРОВОЇ Наталії Григорівни «Партійні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього райху: історико-документознавчий та джерелознавчий аспекти», поданій на здобуття ступеня доктора історичних наук за спеціальністю: 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» до спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України

Актуальність теми дисертації. Упродовж тривалого періоду після завершення Другої світової війни філософи, історики, соціологи та психологи намагаються осмислити й осягнути феномен того, як і чому менше ніж за п'ятнадцять років німці (чи принаймні більша частина цієї передової європейської нації) цілком самостійно та на початках добровільно, дали себе перетворити на натовп відданих диктатору фанатиків, людей повністю позбавлених критичного мислення.

Виглядає так, що ключовими механізмами цього дивовижно миттєвого (з погляду історичного часу) перетворення стали ідеологія та пропаганда нацизму та гітлеризму, що спотворили свідомість німців до тієї межі, коли нація, даруйте за каламбур, вже потребувала денацифікації.

Прологом тривалого періоду денацифікації Німеччини стала військова поразка нацизму в травні 1945 року та вирок Нюрнберзького трибуналу в 1946-му. Далі світ спостерігав за масовими судами над нацистськими злочинцями, вибаченнями чинних німецьких керівників за скоєне їх націонал-соціалістськими попередниками, виплатою грошових компенсацій жертвам нацизму, визнанням Голокосту як злочину геноциду. В західнонімецькому суспільстві розгорнулася започаткована Карлом Ясперсом (1946) дискусія про провину та відповідальність, що набула кримінального, політичного, морального і метафізичного дискурсу та згодом вилилась у «суперечку істориків» другої половини 1980-х рр., яка підвела ризику під засудженням ідеології та практики нацизму та гітлеризму. Як альтернативу імперського минулого німцям запропонували «конституційний патріотизм» (Юрген Габермас) та універсальні цінності прав людини, демократії і лібералізму.

Паралельно тривала денацифікація освітнього та інтелектуального простору Німеччини. Одним із показових її наслідків стала свого роду інтелектуальна самоцензура, що також стосувалася проблематики та документальних джерел, пов'язаних із роллю нацистської партії, її окремих структур (зокрема створених і патронуваних Альфредом Розенбергом) у поширенні та впровадженні ідеології націонал-соціалізму, визначенням форм і методів впровадження та поширення її постулатів, що зрештою привело німецьку націю, а разом з нею Європу та світ, до катастрофи Другої світової війни. Документи партійних служб НСДАП досі використовувались дослідниками як джерела вивчення конкретних проблем історії Німеччини періоду гітлеризму, зокрема функціонування служб А. Розенберга та їхнє місце у партійній системі розглядалися істориками в контексті політичної кар'єри А. Розенберга та його амбіцій як одного з ідеологів НСДАП. Ні в історико-документознавчому ні в джерелознавчому аспекті цей документальний масив не актуалізувався. Наразі саме джерелознавче опрацювання комплексу документів партійних служб райхсляйтера А. Розенберга як цілісної та структурованої інформаційної бази підкреслює

наукову актуальність докторської дисертації Наталії Григорівни Кашеварової.

Достовірність та обґрунтованість наукових положень і результатів дисертації Н. Кашеварової ґрунтуються на широкій та структурованій джерельній базі, що репрезентована документами понад 20-ти фондів кількох фондосховищ Федерального архіву Німеччини, що містять матеріали та діловодну документацію канцелярії А. Розенберга, Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга», Зовнішньополітичного відомства НСДАП, Міністерства окупованих східних територій, Партійної канцелярії, Службової партійної комісії для захисту націонал-соціалістичної літератури, Керівника пропаганди НСДАП, Імперської канцелярії, Імперського міністерства народної освіти і пропаганди, Головного відомства імперської безпеки.

В ході дослідження проблеми, як джерела, використовувались також окремі документи Федерального міністерства фінансів, особові архівні фонди Георга Ляйббрандта, Вільгельма Кайтеля, документи Особистого штабу райхсфюрера СС Генріха Гімлера, Німецького дослідницького товариства, Публікаційної служби в Берліні-Далемі, Канцелярії президіуму 1918-1945, Міністерства закордонних справ, а також архівні колекції документів і вирізок з періодики Шумахера (1924-1945) та Лаутербаха (1867–1945).

З українських архівозбірень авторкою використано фонди Райхскомісаріату України та Штабу імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві.

Достовірність та обґрунтованість результатів дослідження Наталії Кашеварової також забезпечуються релевантною його меті та завданням комплексною дослідницькою методологією та методикою історичної науки, джерелознавства, історичного документознавства, архівознавства, археографії, бібліографії, біографістики, бібліотекознавства, авторською

оцінкою політичної фігури райхсляйтера Розенберга як центральної в системі фондоутворювачів документальних комплексів партійних служб НСДАП, логікою історико-документознавчої реконструкції та джерелознавчої актуалізації окреслених архівних комплексів та архітектонікою структури дисертаційного проекту. Дисертація складається з п'яти розділів в яких розглянуто, проаналізовано та схарактеризовано: історіографію, джерельну базу, методологічні засади та методи дослідження (розділ 1), ідеологічні засади націонал-соціалізму та систему ідеологічних поглядів А. Розенберга (розділ 2), документальні комплекси та вектори ідеологічної діяльності зовнішньополітичного відомства НСДАП (розділ 3), Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (розділ 4), діяльність канцелярії райхсляйтера та низки інших партійних служб в період Другої світової війни (розділ 5).

Визначальною рисою **наукової новизни проблеми дослідження** Н. Кашеварової є реалізована у дисертації авторська парадигма щодо перегляду усталених в історіографії стереотипів спрощеної характеристики як ролі самого А. Розенберга в історії Третього райху так і діяльності патронуваних ним партійних і державних структур у формуванні та утвердженні націонал-соціалістичної ідеології. Проаналізовані в дисертації комплекси документів репрезентують реальний вплив доктрини райхсляйтера А. Розенберга на ідеологічну складову політики нацистської Німеччини.

Наразі у представленій на захист дисертації вперше здійснено аналіз історії формування, структури, складу, змісту, повноти, репрезентативності та інформаційного потенціалу документальних комплексів партійних служб райхсляйтера А. Розенберга у структурі НСДАП.

У цьому контексті авторкою схарактеризовано систему політико-ідеологічних поглядів А. Розенберга як світоглядної доктрини націонал-соціалізму, її ідеологічний внесок у підготовку та розв'язання Другої світової війни; діяльність партійних служб і державних органів Третього райху патронуваних і керованих Розенбергом показано у прямому зв'язку з ідеологічною концепцією останнього та схарактеризовано як цілісну систему

теоретичних положень і засобів її практичного втілення у зовнішній та внутрішній політиці нацистської держави; на основі аналізу структури, складу та змісту окремих комплексів документів визначено напрями розвитку теоретичних засад функціонування цих служб, їхнього практичного втілення, внесок співробітників у розроблення різних аспектів доктрини націонал-соціалізму, зокрема й тих, що вплинули на розв'язання Другої світової війни; розкрито структуру та функції партійних служб, очолюваних і патронуваних райхслайтером, схарактеризовано кадровий склад, оцінено джерелознавче значення документів як інформаційного потенціалу дослідження діяльності цих служб у різних сферах зовнішньої та внутрішньої політики райху; через аналіз відповідних масивів документів виокремлено методи пропагандистського впливу згаданих служб на формування колективної свідомості німців і методи контролю за системою освіти та ідеологічного виховання у НСДАП.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій у наукових публікаціях за темою докторської дисертації. Зміст, основні теоретичні положення, результати й висновки дисертаційного дослідження Н. Кашеварової оприлюднено у 44-х наукових публікаціях, серед яких: статті у фахових виданнях включених до наукометричних баз, статті у закордонних виданнях, публікації з апробацією матеріалів дисертації й такі, що додатково відображають її результати. Сукупно вони повною мірою відображають зміст, основні положення і висновки дисертаційного дослідження. Текст автореферату дисертації ідентичний основним положенням її рукопису. Не вдаючись до детального коментування змісту наукових публікацій дисертантки за темою дослідження відзначимо їх репрезентативність у контексті проблеми. Опонент констатує, що матеріали кандидатської дисертації у докторському дослідженні не використовувались.

Прочитання та аналіз тексту дисертаційного дослідження Н. Кашеварової засвідчує його авторський, цілковито самостійний характер, а перевірка у застосунку Unichesk показала рівень запозичень 11,7%, що

свідчить про відсутність у дисертації академічного плагіату, спроб фабрикації чи фальсифікації.

Зауваження та/або дискусійні питання стосовно положень докторської дисертації. Винесена на обговорення дисертаційна проблема є міждисциплінарною за характером, багатоаспектною за змістом і складною для дослідження. Відтак наголошуючи на наукових здобутках дисертантки, позитивних рисах її праці, водночас відзначаємо й деякі проблемні питання та висловлюємо до тексту дисертаційного проекту окремі зауваження та побажання як методологічного так і змістового характеру, що в значній мірі є дискусійними.

1. Сформульовані у вступній частині завдання дослідження (с. 29-31) не завжди чітко корелюються з висновками дисертації (с. 455-465). Формулювання деяких завдань дисертаційного дослідження у рукописі дисертації та в авторефераті відрізняються змістово. Наприклад, завдання 3 у дисертації сформульовано – «охарактеризувати методологічні засади дослідження та специфіку дослідження німецьких документів періоду Другої світової війни» (с. 30), а в авторефераті це саме завдання звучить – «охарактеризувати методологічні засади дослідження» (с. 2).

2. Розглядаючи в підрозділі 1.2 джерельну базу свого дослідження дисертантка в тексті дисертації (с. 67-75) не згадує фонд NS 1 («Reichsschatzmeister der NSDAP»/ «Скарбник НСДАП») Федерального архіву Німеччини, тоді як згадка про нього є в авторефераті дисертації (с. 10)?

3. У тексті підрозділу 2.1 дисертації (с. 80) авторка зазначає, що «[...] серед фондів ЦДАВО України важливе місце посідає фонд КМФ-8 [...], де зібрані різноманітні документи органів влади як на території Третього райху, так і створених німцями цивільних і військових адміністрацій на окупованих ними територіях [...]» Про документи цього ж фонду йдеться на сторінці 402 дисертації в матеріалі підрозділу 5.2. (Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга: ідеологічний аспект). Водночас у списку використаних джерел дисертації названий фонд відсутній. Немає про нього згадки і в авторефераті (с. 10-11)?

4. Аналізуючи аспект використання службами А. Розенберга аудіовізуальних документів (зокрема кінофільмів, документальної кінохроніки, фотодокументів) в ідеологічній пропаганді на окупованих східних територіях (с. 374-382) авторка не називає доступні фонди українських архівів, що містять фотодокументи, вивезені свого часу працівниками оперативного штабу А. Розенберга та після війни повернуті в Україну. З тексту автореферату також залишається незрозумілим, де зберігаються нещодавно оприлюднені у відкритому доступі записи промов і виступів райхсляйтера А. Розенберга (с. 11)?

5. Важливою проблемою, що вирішується в дисертації, проте має дискусійну природу, є питання ефективності впливу націонал-соціалістичних ідей А. Розенберга на думки, переконання та дії пересічних німців. На підставі аналізу відповідних масивів джерел авторка досить обережно говорить про такий вплив, стверджуючи, що його ефективність забезпечувалася спрощеним пропагандистським викладом, розрахованим на масову свідомість та некритичне сприйняття. Наслідком такої ідеологічної пропаганди на думку Н. Кашеварової стала підвищена самооцінка багатьох німців та обґрунтування на цій основі германоцентричного погляду на світ і «прав» німецького народу на «життєвий простір». Проте на думку опонента питання про реальний вплив націонал-соціалістичної ідеології на пересічних німців оцінювати лише на підставі характеру відповідної джерельної бази є ризикованим.

6. Висновки дисертації є значною мірою описовими та створюють враження коротких анотацій результатів реалізації окремих завдань дисертаційного проєкту. На думку опонента це вочевидь пов'язано з широтою та різносторонністю проблематики та джерельної бази дослідження.

7. У тексті дисертації/автореферату зустрічаються стилістичні огріхи в формулюваннях котрі подеколи є дивними або ж спотворюють їх значення. Наприклад фраза: «практичне значення одержаних результатів є внеском у розвиток історичного документознавства та джерелознавства» (с. 36; с. 5)

Коректніше було б вважати внеском у розвиток історичного документознавства та джерелознавства саме джерелознавчу актуалізацію в дисертації раніше не введених до наукового обігу масивів джерел?

Викладені опонентом зауваження та пропозиції до тексту дисертаційного дослідження та автореферату Н. Г. Кашеварової в цілому мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

Опонент констатує, що **дисертаційна робота відповідає спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни**, і профілю спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України Д 26.235.01. За науковим рівнем, завершеністю і самостійністю, новизною постановки завдань, обґрунтованістю висновків і основних положень, теоретичним і практичним внеском дисертація **Кашеварової Наталії Григорівни** на тему «Партійні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього району: історико-документознавчий та джерелознавчий аспекти», відповідає «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17 листопада 2021 р., п.п. 7–9, а її авторка **заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.**

18 березня 2024 року

Опонент –
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедрою джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету Українського
державного університету
імені Михайла Драгоманова

О. В. Потильчак
Підпис _____
Підтверджую
Декан історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова

Меленченко Т. В. [Signature]